

Overzicht

cultuurhistorische onderzoeken 2012

door Henk van der Werf

Per 1 januari 2012 dient in de toelichting van het bestemmingsplan een beschrijving te worden opgenomen van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten rekening is gehouden. De opsteller van het bestemmingsplan is daarmee dus verplicht om breder te kijken dan alleen naar het facet archeologie. Ook de historische (steden)bouwkunde en geografie moeten de gemeenten meenemen in de belangenafweging. Hierbij gaat het om zowel beschermde als niet formeel beschermde objecten en structuren. Als gevolg van deze regeling heeft de gemeente Kampen Het Oversticht opdracht gegeven voor een inventarisatie van karakteristieke panden ten behoeve van bestemmingsplan Zuid. Vorig jaar is er in de *Kamper Almanak* al aandacht besteed aan de restauratie van de Nieuwe Toren. In dit jaar is het bouwhistorisch onderzoek dat tijdens de restauratie plaatsvond afgerond. Hieronder vindt u een samenvatting van deze twee onderzoeken.

- *Inventarisatie karakteristieke erven en panden binnen het bestemmingsplan Zuid (Het Oversticht, Zwolle 2012).*

Inleiding

De gemeente Kampen heeft Het Oversticht opdracht gegeven voor een inventarisatie van karakteristieke panden ten behoeve van bestemmingsplan Zuid. Dit plan omvat het buitengebied ten zuiden en westen van Kampen. Erven en boerderijen zijn beeldbepalend voor het landschap en de streek. Daarnaast zijn het gebruik en de geschiedenis van het (cultuur)landschap af te lezen aan de erven en boerderijen. Daarmee zijn ze vanuit cultuurhistorisch oogpunt waardevol. Ook andere objecten en panden kunnen vanuit cultuurhistorisch oogpunt waardevol zijn. Voorbeelden hiervan zijn panden en objecten ten behoeve van industrie of nijverheid, zoals fabrieken en objecten voor de waterhuishouding, zoals sluizen, gemalen en loods, maar

Gemaal aan de Flevoweg. In de 19de eeuw werd dit gemaal als een stoomgemaal gebouwd om de polder Broeken en Maten te bemalen. In 1929 werd het schepradgemaal omgebouwd tot een elektrisch gemaal. (Foto H. van der Werf, gemeente Kampen).

ook trafo's. De streekeigen bebouwing en de opzet van de erven bepalen in belangrijke mate het beeld en de beleving van het buitengebied. Het in stand houden van de karakteristieken van deze waardevolle elementen is een belangrijke bijdrage aan de kwaliteit van het buitengebied. Deze kwaliteiten behoren tot de identiteit van een gemeente en zorgen voor een aantrekkelijke omgeving voor wonen, werken en recreëren.

De inventarisatie

De gemeente Kampen heeft aandacht voor de cultuurhistorische waarden die het buitengebied kenmerken. De actualisatie van het bestemmingsplan is aanleiding om ook cultuurhistorisch waardevolle bouwwerken en ensembles van bouwwerken te inventariseren. Een dergelijke inventarisatie staat ook wel bekend als een inventarisatie van 'karakteristieke panden' en is een veel gebruikt middel om de oorspronkelijke kwaliteiten van de bebouwing in

het buitengebied te onderkennen en te behouden. De gemeente heeft ervoor gekozen de landschappelijke waarden mee te laten wegen in deze inventarisatie. Dit betekent dat het niet alleen om de gebouwen gaat, maar ook om de inrichting van de erven en de relatie die de erven met hun omgeving hebben, kortom de landelijke bebouwing in zijn context. De opdracht is in die zin uitgebreider dan het inventariseren van karakteristieke bebouwing. De uitkomst van de inventarisatie is een lijst van de meest bijzondere, opvallende, kenmerkende erven en bebouwingselementen, die een duidelijke relatie met de omgeving (erf, landschap en regio) hebben. Voor de karakteristieke bebouwingselementen en erven is het essentieel dat ze goed onderhouden worden. Daarom is het belangrijk dat er nieuwe functies gerealiseerd kunnen worden in deze gebouwen als de agrarische bedrijfsvoering is gestopt. Soms blijft alleen een woonfunctie over, maar in andere gevallen krijgen nieuwe economische functies een plek in de Voormalige Agrarische Bebouwing (VAB). De inventarisatie kan helpen om de karakteristieke elementen of erfensembles te herstellen, of te versterken bij het ontwikkelen van nieuwe functies, maar ook bij schaalvergroting op blijvend agrarische erven. Het is bedoeld als inspiratiebron. Dit wil niet zeggen dat de agrarische bebouwing die niet op de lijst voorkomt geen waarde heeft en geen aandacht verdient. Het gaat dan bijvoorbeeld om boerderijen waarvan de erven erg verschaald of geheel verdwenen zijn. Hier liggen kansen om de erven te herstellen en de boerderijen op een goede manier te hergebruiken, ze aan te passen, of voor sloop te behoeden.

Het Oversticht heeft 67 karakteristieke erven en gebouwen in het zuidelijke en westelijke buitengebied van Kampen beschreven.

- Ir. A. Viersen en dr. C.J. Kolman, *Bouwhistorische Restauratiebegeleiding, Nieuwe Toren Kampen* (Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis, Utrecht 2012).

In september 2009 is het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) in opdracht van de gemeente Kampen door Monumenten Adviesbureau Delfgou uit Scherpenzeel gevraagd om de restauratiewerkzaamheden aan de Nieuwe Toren te Kampen bouwhistorisch te begeleiden en om de aangetroffen constructies en bouwsporen vast te leggen in een rapport. De medio 2009 begonnen, ingrijpende restauratie van de Nieuwe Toren omvat de vernieuwing van de achtzijdige houten lantaarn van de toren, de vernieuwing van het grootste deel van de balklagen in de vier-

kante stenen onderbouw van de toren en het herstel van het metselwerk aan de buitenzijde van de onderbouw. De restauratiebegeleiding heeft zich op die drie punten gericht. Hoewel er documentatie en publicaties over de bouw en latere reparaties en restauraties van de toren beschikbaar zijn, heeft BBA bij de restauratiebegeleiding niet kunnen voortbouwen op een bouwhistorische opname of ontleding voorafgaand aan de restauratiewerkzaamheden, of op een gedetailleerde bouwhistorische opmeting. Dit had vooral te maken met het feit dat veel van de houtconstructies met lood waren bekleed, of zich op slecht bereikbare plaatsen bevonden. Om die redenen heeft dit rapport niet het karakter van een ontleding of een complete opname, maar van een gecombineerde deelopname (buitenmetselwerk) en sloop- of demontagedocumentatie (houtconstructies).

De Nieuwe Toren is in de jaren 1649-1664 gebouwd op de plaats van de in 1646 door brand verwoeste kapel van het Heilige Geestgasthuis. De overige gebouwen van het gasthuis aan de noordzijde van de toren zijn behouden gebleven tot het eind van de 19de eeuw, toen ze moesten wijken voor de aanleg van de Gasthuisstraat. De brand in de Gasthuiskapel brak uit bij de bouw van een nieuwe dakruiter of een nieuw torentje op die kapel, waarvoor ook een nieuw klokkenspel was voorzien. In 1648 wordt een ontwerp gemaakt voor de bouw van de Nieuwe Toren, bedoeld als blikvanger van de stad en als onderdak voor een groot nieuw carillon.

De toren bestaat uit een 33 meter hoge vierkante stenen onderbouw, naar ontwerp van Dirk Jansz uit Edam, met drie geledingen en inwendig vijf vloerniveaus (ruimtes 1 tot en met 5). Een doorgang in de onderste geleding vormt de verbinding tussen de Oudestraat en de Torenstraat. Vanwege die doorgang wordt de toegang tot de eerste verdieping (ruimte 2) gevormd door een met lessenaardak afgedekte traptoren tegen de zuidzijde van de onderbouw. Deze traptoren heeft een stenen wenteltrap, de overige trappen in de toren zijn in hout uitgevoerd. Op de stenen onderbouw met omloop staat een achzijdige en met lood beklede houten lantaarn naar ontwerp van de Amsterdamse architect Philip Vingboons. De onderbouw of trommel van die lantaarn heeft inwendig drie vloerniveaus en daarboven een open klokkengeleding en een helmbekroning met opengewerkte peer, bol, kruis en haantje. De hoogte van de lantaarn tot en met het haantje is 27 meter, waarmee de volle hoogte van de toren op zestig meter komt. In de klokkengeleding van de lantaarn hangt een carillon van François Hemony (1660).

Vrij snel na of mogelijk zelfs tijdens de bouw is de toren ondanks de paal-

Graffiti in de helm, het bovenste gedeelte van de Nieuwe Toren. (Foto H. van der Werf, gemeente Kampen).

fundering gaan verzakken in (zuid)westelijke richting. In de 18de eeuw heeft dit geleid tot ingrijpende herstelwerkzaamheden aan toren en fundering. Verder heeft de toren veel onderhoud, herstel en restauraties ondergaan in de 19de en 20ste eeuw. De omvangrijkste restauratie voorafgaand aan de huidige is uitgevoerd in 1976-1980, toen de hele toren ingrijpend is hersteld. Problemen met het nieuwe loodwerk op de lantaarn maken in de jaren 1992-1993 wederom een nieuwe loodbekleding noodzakelijk. De huidige restauratie (2009-2011) is het gevolg van aantasting van de houtconstructies in lantaarn en onderbouw door de bonte knaagkever.

De uitgevoerde bouwhistorische begeleiding bij deze restauratie was gericht op de houten lantaarn, de balklagen in de stenen onderbouw en het buitenmuurwerk van de onderbouw. Omdat de lantaarn en de meeste vloeren van de onderbouw bij deze restauratie geheel zijn vernieuwd, heeft het vastleggen van de bouwsporen van de verwijderde onderdelen prioriteit gekregen, omdat deze niet meer in situ konden worden onderzocht. De aange troffen bouwsporen zijn zo uitgebreid mogelijk genoteerd en gefotografeerd. Ten behoeve van het onderzoek is dendrochronologisch onderzoek uitgevoerd.

Voor de houtconstructies is gekeken naar de constructieopzet, de houtver-

bindingen, de gebruikte ijzeren verankeringen en de zichtbare merktekens en graffiti. Deze zijn steeds per ruimte beschreven. Hoewel voor de lantaarn wel is gekeken naar de (nog zichtbare) bouwsporen van de ophanging van het carillon, is geen nadere informatie verzameld over de klokken van het carillon, noch over het bijbehorende speelwerk. Voor het buitenmuurwerk is gekeken naar inboetingen en afwijkingen in het metselwerk, naar de muurankers en naar sporen van het bouwproces (steigeraten, merken). Het natuursteenwerk van de toren is buiten beschouwing gebleven, met uitzondering van de natuursteenblokjes voor de 19de-eeuwse bliksemgeleiding (noordgevel). De in de loop der tijd diverse keren vervangen loodbekleding van de lantaarn is evenmin meegenomen in de beschrijving. Tijdens het onderzoek deden de bouwhistorici een interessante ontdekking. Het bleek dat de eerste geleding van de lantaarn, die nu met hout en lood is bekleed, bij de bouw in metselwerk werd uitgevoerd.

In de tweede helft van 1663 vinden betalingen plaats voor het metselen 'aen het achtcant van de tooren'. De onderste geleding van de lantaarn (ruimte 6) wordt niet met hout bekleed, maar onder leiding van stadsmetselaar Melchior Mettraet (1655-1673) ommetseld. Daarvoor worden minimaal 12.000 klinkers en 20.000 moppen gekocht in Friesland (Heer van Yrst) en nog de nodige IJsselsteen. Steenhouwer Elias de Mulder levert 96 'hoeckstenen graeuwerk int achtcant op de toorn en nog 8 hoecksteenen 2 1/2 duym oversteekende', volgens zijn contract uit 1660. Ook dit natuursteenwerk wordt in 1663 opgehesen en geplaatst.

De voltooide toren is zichtbaar op twee aanzichten vanaf de Welle, getekend rond 1665 door A. Beerstraten. Op beide tekeningen is te zien dat de onderste geleding van de lantaarn is voorzien van natuurstenen hoekblokken en dus in steen is uitgevoerd. Op een stadsgezicht uit het laatste kwart van de 17de eeuw van een onbekende meester is eveneens zichtbaar dat de onderste geleding van de lantaarn in steen moet zijn uitgevoerd.

Waarschijnlijk werden de houten stijlen door vocht in de constructie aangetast en is het metselwerk later gesloopt om reparatie mogelijk te maken. De stijlen droegen de hele lantaarn. Daarom was het niet mogelijk om deze zo maar te vervangen. De stijlen van de onderbouw zijn bijgehakt, zodat deze een L-vormige doorsnede kregen. Daar zijn nieuwe L-vormige stijlen tegenaan gezet, waardoor er weer een rechthoekige doorsnede ontstond. Hierdoor was het niet nodig de totale constructie inclusief bovenbouw te slopen.

Het rapport bestaat uit twee delen. Deel 1 bestaat uit tekst en deel 2 bevat

Tekening van A. Beerstraten van de IJsselkade (circa 1665). Rechts de Nieuwe Toren met baksteen bekleding en natuursteenblokken ter plaatse van de omloop. (Collectie gemeentearchief Kampen).

de afbeeldingen. Daarnaast is een digitale catalogus met foto- en scanmateriaal gemaakt. Deze catalogus is vooral voor toekomstig onderzoek naar de toren bedoeld en bevat ook speciale thema's, onder andere betreffende historische afbeeldingen, trappen, merken en graffiti, klokken en speelwerk en gedemonteerde onderdelen.

De algemene opmetingen van de torenconstructies zijn verricht door Monumenten Adviesbureau Delfgou, de detailopmetingen door H. van der Werf. Het aanvullend archiefwerk is uitgevoerd door BBA (17de eeuw) en door H. van der Werf (18de-20ste eeuw). Het veldwerk van BBA is uitgevoerd door ir. A. Viersen, I. Dekker en dr. C.J. Kolman. De eindrapportage is samengesteld door de eerste en de laatstgenoemde.